

ЗАПИТАННЯ ЯК ПУСКОВИЙ МЕХАНІЗМ СВІТОПІЗНАННЯ Й КОМПЕТЕНТІСНОГО НАВЧАННЯ

Бондаренко Неллі Володимирівна

к. п. н., провідний науковий співробітник

Інститут педагогіки НАПН України

м. Київ, Україна

Анотація: акцентовано проблему навчання здобувачів освіти ставити доцільні присутні запитання й адекватно відповідати на них; розкрито визначальну роль запитань–відповідей у пізнанні й компетентнізації освіти; розглянуто підстави класифікації запитань; визначено вміння, пов’язані з опануванням мистецтва запитань–відповідей; накреслено шляхи розв’язання проблеми.

Ключові слова: здобувачі освіти; запитання; відповідь; вміння запитувати; класифікація запитань; пізнавальний освітній процес.

Апріорі мудра латинська фраза мотивує: «Doctior magis eris, si quod nescis, quaeris» – ти будеш набагато розумніший, якщо запитаєш про те, чого не знаєш. «Хто ні про що не запитує, той нічого не навчиться», – попереджає англійський історик і проповідник Т. Фуллер. «Часто й по-різному запитувати – означає набувати точних знань», – стверджує Платон. «Розумне запитання – це вже добра половина знань», – переконує англійський філософ і політик Ф. Бекон. «Хочеш бути розумним – навчися розумно запитувати, уважно слухати, спокійно відповідати й переставати говорити, якщо нічого більше сказати», – висновує Й. К. Лафатер, швейцарський письменник і богослов. Світ безмежний, і в ньому багато непізнаного й незрозумілого. Найпевніший шлях осягнути глибини й таємниці світобудови – шукати й знаходити відповіді на запитання. Попри те що людство щодня все більше дізнається про світ, кількість

запитань не зменшується, з'ясовані поступаються місцем новим. На відміну від традиційної школи, де узвичаєна тільки одна правильна відповідь, у реальному житті альтернатив і варіантів набагато більше [1].

За допомогою запитань дитина пізнає довкілля, щойно з'явившись на світ. Ева Суссо – шведська письменниця й ілюстраторка, знавець того, як професійно ставити запитання – у своїй книжці «Усі запитують: «чому?»» (2018) спонукає юних читачів ставити запитання, насамперед самим собі, й шукати на них відповіді. Такий самодіалог і пошук істини стимулює й мотивує пізнавати довкружжя, розмірковувати про вічні цінності, сенс і зміст життя. Суголосний із нею експерт ЮНЕСКО (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) Оскар Бреніф'є стверджує, що «немає жодного запитання, на яке дитина не могла б знайти відповіді» [2, с. 30]. Життєвий і освітній парадокс полягає в тому, що максимально схильне до запитань дошкільнятко втрачає цю здатність, переступивши поріг школи.

Водночас уміння ставити доцільні присутні запитання й адекватно відповідати на них належать до найзапитаніших ключових життєвих навичок ХХІ століття. Ознайомлення з історіями найуспішніших особистостей свідчить, що майстерність у формулюванні запитань і влучність відповідей стала одним із ключових чинників їх феєричного успіху. Цінність уміння точно, грамотно формулювати й коректно ставити доцільні запитання відповідно до мети й обставин посилюється з огляду на невизначеність і непрогнозованість сучасного мінливого світу [3; 4].

Запитання тлумачать як форму мислення, у якій виражена потреба в інформації; звернення до кого-небудь з метою з'ясування чогось; вимогу, прохання дати які-небудь відомості або офіційне роз'яснення з приводу чого-небудь. Проблема запитань–відповідей розглядається дослідниками у контексті таксономії Б. Блума, розвиненої Л. Андерсеном і Д. Кратволом. Тож рівні мислення здобувачів освіти і відповіді на поставлені їм запитання є важливими конструктами для формування ефективної суб'єкт-суб'єктної взаємодії в освітньому середовищі. Ієрархія запитань – від найнижчого (на

запам'ятовування й механічне відтворення – *хто? що? де? коли?*) до високого (на аналіз, оцінку – *чому? які докази?*) уможлиблює їх усистемнене опанування з урахуванням різнорівневості міркувань. Запитання відіграють пріоритетну роль у процесі загального, культурного, інтелектуального розвитку дитини, викристалізуючи думку. Важливість і актуальність постановки дитині правильних запитань, а також сформована у неї здатність ставити доцільні запитання й адекватно відповідати на них обґрунтовують тим, що запитання: мотивують пізнавальну активність; розвивають когнітивні уміння, мислення й мовлення; визначають, як дитина сприйматиме й інтерпретуватиме світ; є основним інструментом з'ясування істини, прийняття рішень і розв'язання проблем; вчать аргументовано обстоювати власну позицію; активізують позитивні поведінкові зміни; спонукають правильно поводитися в суспільстві й корегувати свою поведінку; стимулюють розвиток креативності, дають змогу оптимально використати вподобання і потенціал дитини; вчать вдумливо й усвідомлено читати; сприяють самоосвіті тощо.

Запитання є визначальними у тактиці ділового спілкування. За допомогою запитань можна здобути необхідну інформацію, зрозуміти мотиви, пріоритети, інтереси і потреби співрозмовника, повідомити йому свою позицію, побудувати відносини справжнього партнерства. Запитання дає змогу переакцентувати спірну проблему, заволодіти ініціативою, зайняти лідерську позицію, спонукати співрозмовника більше відповідати, створити потрібну ситуацію, прояснити проблему, діяти за вашим сценарієм, спрогнозувати розвиток подій і за потреби переспрямувати його. Той, хто запитує, – керує розмовою. Накази й пропозиції у формі запитань психологічно діють сприятливіше, ніж розповідні речення, викликають у того, кому їх адресовано, більшу готовність до співпраці [5, с. 107]. Кількість і якість запитань свідчать про ефективність спілкування. Запитання є ключем до продовження розмови.

Відповідь – це нове судження, яке уточнює або доповнює наявне знання відповідно до поставленого запитання. Пошук відповіді передбачає звернення до певної сфери теоретичних або емпіричних знань. Відповідаючи на

запитання, люди актуалізують, аналізують, інтерпретують інформацію, висувають ідеї, гіпотези, аргументовано обстоюють власну позицію. Здобуте через відповідь знання, розширюючи й уточнюючи вихідне, стає відправним пунктом і базисом для нових, складніших запитань і набуття нових знань про предмет зацікавлень. Відповіді на запитання можуть покращити або погіршити враження від співрозмовника й навіть негативно вплинути на стосунки.

Важливість опанування мистецтва запитань–відповідей визначається тим, що воно свідчить про рівень загального й інтелектуального розвитку учнів. Запитання й відповідь – взаємозв'язані поняття, що позначають спрямованість розумової діяльності суб'єктів пізнання й спілкування на здобування точнішого й вичерпнішого знання (розлогішої інформації) про реальність і пошук нового знання (нової інформації). Запитання–відповіді стимулюють різні види мислення – системне, раціональне, об'єктивне, критичне, творче – на різних рівнях складності. Адже базисом будь-якого запитання є уже відоме знання, що виконує роль передумови його виникнення. У світовій освітній практиці, яку опановує Україна, проблема запитань–відповідей – одна з пріоритетних [6].

Натомість вітчизняний освітній простір поки що мало реагує на такі потреби: зазвичай учитель сам ставить запитання і сам на них відповідає. Має місце хаотизація запитань і відповідей. Дослідники констатують значні труднощі у роботі учнів із запитаннями, самопостановкою запитань, особливо пошукових, і відповідями на них. Це свідчить про збої в освітній системі. Компетентнізація освіти спонукає надати пріоритет учням у формулюванні й постановці запитань [1].

Щоб навчити здобувачів освіти ставити доцільні присутні коректні запитання, їх повинен уміти формулювати сам педагог. Правильно поставлене вчителем доцільне запитання задає напрям роботи учнів. Завдання вчителя – ознайомитися з видами, типами і формами запитань, опанувати й інкрустувати в освітній процес методи і прийоми формування в учнів досвіду пізнавальної діяльності через актуалізацію запитань для ефективного засвоєння й застосування знань, інформації, для ефективної комунікації. Педагогові потрібно

дати широке уявлення про наявні різновиди запитань, не ускладнюючи його роботи з процесу градування запитань учнів і подальшого їх використання.

Проблема запитань актуальна для всіх часів. Саме вони відігравали ключову роль у пізнанні й навчанні. Протагор, Зенон, Сократ, Платон, Арістотель цікавилися роллю запитань у процесі пізнання й передаванні знань. Екстраполюючи на сучасність – вони переймалися роллю запитань у навчанні. Запитання Платон вважав рушійною силою народження істини. Саме від запитання залежить результат пізнавального процесу: невдало поставлене запитання – причина невдач, гарне – запорука успіху. Евристична система навчання своїм виникненням зобов'язана Сократу. Сократівське опитування за Richard Paul становить значний інтерес для розвитку критичного мислення. Французький учений Рене Декарт розглядав запитання не лише як пусковий механізм пізнання, а й як зовнішній стимул, що визначає його напрям. Вважаючи здатність запитувати мистецтвом, він робить спробу виявити закономірності постановки запитань, які не втратили своєї актуальності й до сьогодні. Значну увагу ролі запитань у навчанні дітей приділяв великий український педагог і мислитель К. Ушинський. Пізнавати світ, за Ушинським, – це насамперед запитувати й порівнювати. Уміння ставити запитання великий педагог вважав однією з найголовніших і найнеобхідніших навичок учня. Не обмежуючись розробленням системи запитань, К. Ушинський створив методику їх застосування. Погляди російського письменника Л. Толстого на освітню роль запитань науковці радять розглядати у контексті його педагогічної системи. У створеній ним Яснополянській школі діти вчилися за спеціально написаними книгами. Стрижневим в оповіданнях для дітей було запитання «чому?».

Аналіз праць відомих педагогів, психологів і соціологів свідчить, що Л. Петерсон, Д. Ельконін і В. Давидов, Дж. Дьюї розглядали запитання як основний дидактичний інструмент педагога і приділяли значну увагу доцільним запитанням як можливості ефективно скерувати пізнавальну діяльність учнів. Л. Аверьянов, Б. Блум, О. Гін, О. Савенков, К. Ушаков розробили класифікацію запитань і запропонували прийоми формування відповідних умінь. Роль

запитань у пізнавальному процесі досліджував Л. Добраєв крізь призму розуміння тексту підручника як системи, що містить приховані запитання, умови для їх виявлення й знаходження відповідей на них. Проблему запитань-відповідей як ефективного прийому навчання досліджували і закордонні, й вітчизняні науковці: Дж. Борґ, Б. Блум, А. Кроуфорд, Дж. Макінстер, С. Метьюз, Е. В. Саул, Е. Суссо, І. Томан, Н. Бондаренко, О. Гін, О. Грединарова, Н. Гупан, Л. Добраєв, С. Косянчук, В. Малахов, О. Пометун, П. Сікорський, В. Шмідт та ін. Помітний внесок у розроблення проблеми загалом і щодо вивчення історії зокрема зробили українські науковці О. Пометун і Н. Гупан [7; 8]. Теоретично обґрунтовану систему запитань на основі роботи з текстами різноманітної різногалузевої тематики розробила Н. Бондаренко. Її реалізовано у лінійці підручників української мови для 5–11 класів [9; 10; 11; 12]. Водночас проблему розвитку в учнів стійкої мотивації завдяки вмінню ставити доцільні запитання не можна вважати належно дослідженою і розв'язаною з огляду на її відкритість.

Автори публікацій звертають увагу на те, що англійський аналог запитання – слово *question* – походить від *quest* – пошук у ситуації невизначеності. Стимульована компетентнізацією освіти здатність учнів правильно ставити запитання й адекватно відповідати на них передбачає обізнаність у питанні й потребує сформованості таких *умінь*: актуалізувати й пріоритетизувати проблему; аналізувати; синтезувати; відділяти відоме від невідомого; відокремлювати істотне від неістотного, виділяти основне; визначати об'єкт пошуку; обґрунтовувати власну позицію; приєднуватися до думки інших; додавати нове до сказаного (написаного) іншими; формулювати запитання; ставити запитання щодо проблеми, яка щойно виникла або була озвучена; бачити й вирішувати проблему в ситуації невизначеності, непередбачуваності; уточнювати думку співрозмовника; заперечувати (якщо це дасть змогу вирішити проблему); обстоювати власну позицію, аргументуючи її (тобто вміння формулювати тезу), наводити приклади; робити висновки, зокрема й ґрунтуючись на думках співрозмовників тощо.

У старшій школі, за активізації дослідницького типу мислення, пізнавальна функція запитань посилюється, корегується доцільність їх і логічна структура, удосконалюються навички постановки запитань, оптимальність і грамотність формулювань [13].

Різноманіття запитань, обумовлене етичними, психологічними, логічними й граматичними особливостями, потребує їх наукової класифікації, орієнтованої на ефективну комунікацію у її широкому розумінні – між співрозмовниками, між читачем і автором/книгою, між здобувачем інформації та різними її джерелами. Теоретичне значення класифікації запитань полягає у з'ясуванні їх ролі, смислової та логіко-психологічної сутності і функцій у комунікаційній діяльності здобувачів освіти, а практичне – у наданні можливості алгоритмізувати процес постановки запитань для використання у мовленнєвій діяльності, зокрема й освітній.

Розроблено кілька типологій запитань). Виділяють такі *підстави поділу запитань на види*: 1. *За наявністю/браком відповіді*: 1) запитання, на які можна відповісти відразу; 2) запитання, на які можна знайти відповіді в літературі чи в інтернеті; 3) запитання, відповіді на які поки не знає ніхто. 2. *За допустимістю*: 1) *допустимі*; 2) *недопустимі / неприпустимі*: а) *заборонені* (що містять ознаки психічних погроз, залякувань); б) *неетичні* (які не відповідають загальноприйнятим культурним і моральним нормам). 3. *За базисом, передумовами суджень*: 1) *логічно коректні*, (поставлені правильно) запитання, засновані на правдивих судженнях; 2) *логічно некоректні* (поставлені неправильно), побудовані на хибних або невизначених судженнях. 4. *За функціональним призначенням* запитання поділяють на *змістові* – базові, репродуктивні запитання, що потребують конкретних відповідей на основі наявних знань або інформації з підручника чи інших джерел, і *функціонально-психологічні*, завданням яких є підвищення мотивації й підтримання зацікавленості. 5. *За цільовим призначенням*: 1) *нагадувальні* запитання, які потребують відновлення в пам'яті певних подій, фактів, явищ; 2) *уточнювальні*, що стосуються сутності питання, спрямовані на вичерпніше й точніше з'ясування

обставин; 3) *контрольні*, спрямовані на перевірку даних, повідомлюваних співрозмовником, і які можуть включати *деталізуючі* щодо джерел інформації.

6. *За функціональною спрямованістю*: 1) *основні* запитання, спрямовані на з'ясування предмета спілкування; 2) *доповнювальні* з метою розкриття фактів, які відомі співрозмовникові, але не були висвітлені в основному блоці.

7. *За рівнем поінформованості співрозмовників*: 1) *власне запитання*, спрямовані на заповнення інформаційних лакун (пустот), що становлять інтерес, більш поінформованим адресатом; 2) *метазапитання* з метою здобути інформацію про самого адресата.

8. *За будовою* розрізняють *прості й складні* запитання. *Просте запитання* містить лише одне запитання і має структуру питального речення: *Ким було створено перший комп'ютер?* *Складне запитання* включає два й більше запитань і складається з частин, об'єднаних логічними зв'язками: *Чи справді люди полетять у космос і космічний туризм стане звичним явищем?*

9. *За характером* розрізняють запитання: 1) *нейтральні*; 2) *доброзичливі*; 3) *недоброзичливі*; 4) *ворожі*; 5) *провокаційні*. Вони віддзеркалюють ставлення до співрозмовника, – прагнення підтримати або дискредитувати його. Виокремлюють також *дослідницькі*, або *проблемні*, запитання, відповідь на які передбачає висування гіпотези, для доведення якої потрібна інформація з різних джерел. Вони потребують більше часу. В аспекті компетентнізації освіти інтерес становлять *фокубуючі* запитання, що зосереджують увагу співрозмовника на модальностях його досвіду. Аналіз джерельної та емпіричної бази свідчить про надання переваги класифікації запитань залежно від *цільового призначення*.

Гін А. О. виокремлює три узагальнені типи запитань: *репродуктивні*; *на розширення знань* (дають можливість уточнити щось, дізнатися про щось більше; потребують звернення до додаткових джерел інформації); *розвивальні* (передбачають розкриття суті, узагальнення, дослідження, висновування) [14].

Психолог Б. Блум виокремлює шість видів запитань, відомих як «Ромашка Блума» і широко застосовуваних у педагогічній практиці: *прості (фактологічні)* – потребують знання фактологічної інформації, орієнтовані на запам'ятовування; *уточнювальні* – дають змогу дізнатися щось нове; ґрунтуються на висновках,

узагальненнях на основі інформації з тексту або іншого джерела; *інтерпретаційні (пояснювальні)* – спонукають до з'ясування причин і мотивів подій, учинків, поведінки, тверджень («чому?»); *оцінні (порівняльні)* – спрямовані на висловлення позитивного або негативного ставлення; *творчі (прогностичні)* – запитання на передбачення; *практичні* – на застосування знань.

Отже, актуальність проблеми опанування учнями мистецтва запитань–відповідей у контексті компетентнізації освіти беззаперечна. Наявні підстави для виокремлення видів, типів і форм запитань, а також семіотичний аспект розгляду дають можливість змоделювати їх класифікацію, зорієнтовану на використання в освітньому процесі. Перспективи дослідження проблеми вбачаються також у визначенні оптимального переліку знань і умінь, пов'язаних зі здатністю ставити присутні доцільні запитання й адекватно відповідати на них; алгоритмізації постановки запитань і механізмів їх застосування; в усистемненні методів і прийомів, пов'язаних із запитаннями–відповідями на основі науково визначених підстав; у розробленні відповідних практико орієнтованих методик опанування здобувачами освіти мистецтва запитань–відповідей.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бондаренко Н. В. Компетентнізація шкільної освіти: українська версія. *Science and society: Proceedings of the 13th International conference*. Accent Graphics Communications & Publishing. Hamilton, Canada, 2019. Pp. 124–135. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/716810>
2. Семенченко М. Чому важливо ставити запитання? *День*. 2018. 22– 23 черв. № 110–111. С. 30–31.
3. Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Українська мова у фокусі перспектив реформування старшої школи. *Молодь і ринок*. 2018. №4 (159). С. 86–92. <https://lib.iitta.gov.ua/710290/1/KSV-18-04MiR.pdf>
4. Русалкіна Л. М., Косянчук С. В. Засоби риторики як основа особистісного зростання учнів. *Українська мова і література в школі*. 2009. №8. С. 28–31.

5. Томан Іржі. *Мистецтво говорити*. Пер. з чеськ. В. Романець. 2-ге вид. Київ: Політвидав України, 1989. 293 с.
6. Бондаренко Н. В. Українська нова школа у контексті світових трендів освіти. *Science progress in European countries: new concepts and modern solutions: papers of the 7th International Scientific Conference*. Stuttgart, Germany: ORT Publishing, 2019. Pp. 304–316. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/716337>
7. Пометун О. *Запитання на уроці: Навіщо? До кого? Як і про що?* Київ, 2019. 96 с.
8. Пометун О., Гупан Н. Таксономія Б. Блума і розвиток критичного мислення школярів на уроках історії. *Український педагогічний журнал*. 2019. № 3. С. 50–58.
9. Бондаренко Н. Тексточентрична система вивчення державної мови: теоретичні і практичні аспекти. *Державотворча й об'єднувальна функції української мови: реалії, здобутки, перспективи* : матеріали Міжнар. наук.-метод. семінару. Ужгород: Ліра, 2009. С. 143–153.
10. Бондаренко Н. В. Робота з текстом на уроках української мови : посіб. *Бібліотечка «Дивослова»*. 2008. № 5. 56 с.
11. Українська мова: підруч. для 10 (11) кл. загальноосвітніх навч. закл. з навчанням російською мовою / Н. В. Бондаренко. Київ: Грамота, 2010 (2011).
12. Українська мова: підруч. для 5 (6, 7, 8, 9) кл. загальноосвітніх навч. закл. з навчанням російською мовою / Н. В. Бондаренко, А. В. Ярмолюк. Київ: Освіта, 2005 (2006, 2007, 2008, 2009).
13. Косянчук С. В. Читання у процесі формування культури інтелектуального життя особистості: соціальний вектор реалізації педагогічних технологій профільного навчання. *Problems of implementation of science into practice: abstracts of XIII international scientific and practical conference*. Oslo, Norway 2020, April, 20–21. Pp. 258–261. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/720160>
14. Гін А. О. *Прийоми педагогічної техніки: Свобода вибору. Діяльність. Зворотний зв'язок. Ідеальність*: посіб. для вчителя. 13-е вид. Харків: Основа, 2015. 112 с.